

DOMINIKA PŁÓCIENNICZAK
Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk
ORCID 0000-0002-0603-0839

ZESZYTY
KALISKIEGO TOWARZYSTWA
PRZYJACIÓŁ NAUK NR 21
STUDIA HISTORYCZNE
NAD ARCHITEKTURĄ,
URBANISTYKĄ I SZTUKĄ
KALISZ 2021
ISSN 1426-6547

BUDOWNICTWO DREWNIANE WSI KALISKIEJ I SIERADZKIEJ W MUZEACH. PRZYCZYNEK DO PORÓWNAWCZEJ HISTORII ARCHITEKTURY WIEJSKIEJ W GUBERNI KALISKIEJ

Podstawowym celem pracy jest wprowadzenie do tematu drewnianej architektury wiejskiej na obszarze guberni kaliskiej, poprzez analizę porównawczą obiektów znajdujących się w Sieradzkim Parku Etnograficznym przy Muzeum Okręgowym w Sieradzu oraz Parku Etnograficznym przy Muzeum Marii Dąbrowskiej w podkaliskim Russowie, należącym do Muzeum Okręgowego Ziemi Kaliskiej w Kaliszu. Autorka podjęła w ramach artykułu próbę odpowiedzi na pytania: jakie czynniki wpływały na drewnianą architekturę tych ziem? Czy zmieniały się one z biegiem czasu, czy były stałe? Jak dawne budownictwo drewniane ziemi kaliskiej i sieradzkiej wyglądało i czy w ogóle posiadało cechy wspólne?

Żaden z badaczy nie podjął się przedstawienia drewnianej, wiejskiej architektury powyższych ziem. Istnieją co prawda wydawnictwa odnoszące się do powyższego zagadnienia na tych obszarach, lecz nikt nie przedstawił analizy i porównań zabudowy charakterystycznej dla ziem wchodzących w skład guberni kaliskiej w II poł. XIX w. Istniejące publikacje, zarówno na temat budownictwa sieradzkiego, jak i kaliskiego zostały wydane bardzo dawno i w sposób pobieżny przedstawiają wiadomości o architekturze drewnianej każdej z tych ziem. Brak szczegółowej literatury sprawił duży kłopot w trakcie prowadzenia badań.

Znaczącą pomocą okazała się jednak ogólna literatura odnosząca się do polskiej sztuki ludowej, budownictwa drewnianego oraz projektowania architektonicznego. Bardzo często pozycje te przedstawiały podział budownictwa wiejskiego oraz jego regionalną charakterystykę. W kontekście podjętego tematu najbardziej odpowiednimi są opracowania autorstwa Ignacego Tłoczka – *Chalupy*

polskie¹, *Polskie budownictwo drewniane*² oraz *Dom mieszkalny na polskiej wsi*³. Do nich należy także dołączyć publikację Wandy Bogusz zatytułowaną *Dokumentacja budowlana 5: Projektowanie architektoniczne i budownictwo regionalne*⁴. Wykorzystane zostały także książki przedstawiające historię architektury, w których jeden z rozdziałów mówił o budownictwie drewnianym np. *Krótki zarys architektury* autorstwa Franciszka Piaścika⁵.

Jeśli natomiast chodzi o literaturę zajmującą się budownictwem wsi sieradzkiej, to brak jest szczegółowych pozycji poruszających ten temat. Najważniejszym z dostępnych wydaje się być artykuł *Kultura ludowa regionu sieradzkiego* autorstwa Elżbiety Delidy⁶. Odnosząc się natomiast do ziemi kaliskiej, to wśród publikacji najbardziej szczegółową wiedzę przekazują dwie pozycje: *Kaliska chałupa podcieniowa* Anny Ważny⁷ oraz artykuł Stanisława Błaszczyka *Kultura ludowa ziemi kaliskiej*⁸, opublikowany w drugim tomie pozycji *Osiemnaście wieków Kalisza. Studia i materiały do dziejów miasta Kalisza i regionu kaliskiego*.

Najważniejszymi źródłami umożliwiającymi wstępne przebadanie tego zagadnienia są plenerowe ekspozycje muzealne: sieradzka i kaliska. Zgromadzone budynki w formie drewnianej architektury były niezbędne do przeprowadzenia badań. Niemniej ważna stała się dokumentacja inwentaryzacyjna, która umożliwiła szczegółową charakterystykę obiektów, prezentowanych w Sieradzkim Parku Etnograficznym. Pozyskana z Muzeum Okręgowego w Sieradzu dokumentacja odnosząca się do eksponatów w Parku Etnograficznym zatytułowanych *Inwentaryzacja konserwatorska Chlewu Obywatela Cz. Toruńskiego we wsi Wiertelaki*⁹ oraz *Opis techniczny do inwentaryzacji konserwatorskiej spichlerza* –

¹ Ignacy Tłoczek, *Chałupy polskie* (Warszawa: Arkady, 1958).

² Ignacy Tłoczek, *Polskie budownictwo mieszkalne* (Wrocław-Warszawa-Kraków, Wydawnictwo Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1980).

³ Ignacy Tłoczek, *Dom mieszkalny na polskiej wsi* (Warszawa, Wydawnictwo PWN, 1985).

⁴ Wanda Bogusz, *Dokumentacja budowlana 5: Projektowanie architektoniczne i budownictwo regionalne* (Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1988).

⁵ Franciszek Piaścik, *Krótki zarys historii architektury: podręcznik dla techników budownictwa wiejskiego* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, 1957).

⁶ Elżbieta Delida, „Kultura ludowa regionu sieradzkiego”, w: *Szkice z dziejów sieradzkiego*, red. Józef Śmiałowski (Warszawa, Wydawnictwo PWN, 1977), 621-644.

⁷ Anna Ważny, *Kaliska chałupa podcieniowa: ekspozycja wystroju wnętrza z końca XIX wieku* (Kalisz: Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej w Kaliszu, oddział Russów, 1991).

⁸ Stanisław Błaszczyk, „Kultura ludowa ziemi kaliskiej”, w: *Osiemnaście wieków Kalisza. Studia i materiały do dziejów miasta Kalisza i regionu kaliskiego*, t. 2, red. A. Gieysztor, (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1961), 385-459.

⁹ *Inwentaryzacja konserwatorska Chlewu Obywatela Cz. Toruńskiego we wsi Wiertelaki woj. Sieradz dla Parku Etnograficznego w Sieradzu wykonana przez inż. arch. Janusza Maciejewskiego* (Pabianice, listopad 1976).

*solka podcieniowego w Braszewicach*¹⁰ znacząco wpłynęła na możliwość przedstawienia ich dogłębnej charakterystyki.

Natomiast wiadomości na temat budowli w przebudowywanym obecnie Parku Etnograficznym w Russowie zostały pozyskane z dostępnej literatury, odnoszącej się do drewnianej architektury wsi kaliskiej. Ostatecznie udało się pozyskać także dokumentację inwentarzową, dotyczącą elementów składowych skansenu w Russowie. Została ona opublikowana na portalu internetowym Urzędu Zamówień Publicznych w ramach projektu prowadzonego przez kaliskie Muzeum: *Remont konserwatorski pięciu obiektów ze skansenu w Oddziale Literackim Muzeum Okręgowego Ziemi Kaliskiej – Dworku Marii Dąbrowskiej w Russowie oraz Białej chaty z Rezerwatu Archeologicznego w Kaliszu – Zawodziu*¹¹. Dotyczy ona, w tym przypadku, każdego budynku wchodzącego w skład zagrody kaliskiej, a została wykonana w całości przez mgr. inż. Andrzeja Szajdzińskiego w lutym 2017 r.

Ziemia kaliska i sieradzka są z punktu widzenia administracyjnego jednostkami odrębnymi, jednakże tylko w tym wymiarze. Położenie geograficzne i kultura ludowa lokują obydwie w obrębie kultury Polski Środkowej. Gubernia kaliska jako jednostka administracyjno-terytorialna Królestwa Polskiego została utworzona po raz pierwszy 7 marca 1837 r. Stało się to na skutek wejścia w życie *Postanowienia, zmieniającego nazwanie dotychczasowych Województw, na Gubernie, Prezesów Komisji Woiewódzkich, na Gubernatorów Cywilnych, a Komisji Woiewódzkich na Rządy Gubernialne*¹². Wówczas wprowadzono podział Królestwa Polskiego na 8 guberni oraz 39 obwodów, zaś w skład samej guberni kaliskiej weszło 5 powiatów: wieluński, koniński i piotrkowski, oraz najważniejszy dla powyższych badań: kaliski i sieradzki¹³. W 1844 r., w wyniku kolejnej reformy został wprowadzony nowy podział administracyjny Królestwa Polskiego, na mocy którego dotychczasowa gubernia kaliska weszła w skład guberni warszawskiej. Stanowiła ona jedną z pięciu nowo wówczas utworzonych, zaś Kalisz i okolice stworzyły jeden z jej powiatów.

W konsekwencji powstania styczniowego, 1 I 1867 r., na mapie administracyjnej Królestwa Polskiego, pojawiła się ponownie gubernia kaliska potocznie zwana „drugą”. Stało się to w wyniku ogłoszenia przez władcę rosyjskiego Aleksandra II *Ustawy o reorganizacji rządów gubernialnych i powiatowych*¹⁴ z dnia

¹⁰ *Opis techniczny do inwentaryzacji konserwatorskiej spichlerza – solka podcieniowego w Braszewicach wykonany przez mgr inż. architekta Mariana Packa i mgr Z. Kamińskiego* (b.m, b.w, b.r), b.s.

¹¹ Portal internetowy Urzędu Zamówień Publicznych, miniPortal (uzp.gov.pl), [dostęp: 7 X 2021].

¹² *Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, 1837, t. 20, nr 68, 413-417.

¹³ *Otečestvennaâ Istorîâ. Istorîâ Rossii s drevnejših vremen do 1917 goda. Ènciklope-diâ*. t. 2: D-K, Moskva 1996, 462.

¹⁴ *Pozycja Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim*

19 (31) grudnia 1866 roku. Liczba utworzony wówczas guberni podwoiła się, zaś ówczesny podział administracyjny Królestwa Polskiego przetrwał aż do 1918 r. W międzyczasie, w 1912 r., została zlikwidowana gubernia siedlecka, utworzono natomiast gubernię chełmską. Z powyższych informacji jasno wynika, że od roku 1837, a nawet i wcześniej (pod inną nazwą), zarówno ziemia sieradzka, jak i kaliska wchodziła przez wiele dekad w skład jednostki administracyjnej jaką w zakresie chronologicznym badanego tematu była gubernia kaliska.

Przechodząc do tematyki artykułu należy zauważyć, że zastosowanie określonego tworzywa zależne było od jego dostępności w danym regionie, co wpływało na styl budowania. Choć stosowano różnorodne techniki i wznoszono budowle kamienne, gliniane (Wielkopolska), a także z wikliny lub gałązek leszczynowych, to jednak najczęściej spotykanym była architektura wykonana z drewna sosnowego, dębowego lub jodłowego.

Jak stwierdza W. Bogusz, „Rozległe puszcze stanowiły przez wieki naturalną barierę izolującą nasze tereny od wpływów obcych, gwarantując odrębność samorodnej sztuki oraz dostarczając drewna, które jest materiałem budowlanym o wielu walorach”¹⁵. Marian Pokropek w pozycji *Budownictwo ludowe w Polsce*¹⁶ przedstawia tezę Ludwika Puszcza, który uzależnił wykorzystywanie konstrukcji zrębowej od występowania lasów iglastych, natomiast sumikowo-łatkowej – od lasów liściastych. Oprócz tego, jak podają badacze Józef Burszta¹⁷ i Stanisław Błaszczyk¹⁸, umiejscowienie ziem guberni kaliskiej w dorzeczu Prosną spowodowało, że rzeka ta przybierała cechy pozornej granicy pomiędzy zaborem rosyjskim i pruskim. Z czasem także oddzielała tereny odmiennych kultur, w odniesieniu do materiału budulcowego. Bowiem w zaborze pruskim cegła w większości zastąpiła drewno, zaś dachówka – strzechę.

Wiek XIX przyniósł na ziemiach polskich znaczące zmiany. Miejsce czynników naturalno-środowiskowych zaczęły zajmować kwestie polityczne, wśród których znalazły się przekształcenia i podział wsi oraz przynależnych do niej pól (chodzi np. o komasację gruntów). Reformy te dotyczyły ziem polskich, w tym także kalisko-sieradzkiego.

Dodatkową kwestią, którą warto jest uwzględnić są ustawy dotyczące drewnianego budownictwa dawnej wsi. Czy i w jaki sposób funkcjonujące w ówczesnym czasie prawodawstwo odnosiło się do architektury wiejskiej? Warto zwró-

1865-1914 (Maria Nietyksza, Warszawa 1986: 26-30) podaje szczegółowe informacje dotyczące podziału po tym okresie oraz porównuje je z czasem przeszłym.

¹⁵ Wanda Bogusz, *Dokumentacja budowlana 5: Projektowanie architektoniczne i budownictwo regionalne* (Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1988), 80.

¹⁶ Marian Pokropek, *Budownictwo ludowe w Polsce* (Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1976), 35.

¹⁷ *Kultura ludowa Wielkopolski*, pod red. Józefa Burszty t. 1, (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1960), 40.

¹⁸ Błaszczyk, *Wielkopolska sztuka*, 398.

cić uwagę na fakt, że – jak podaje Bernadeta Schäfer¹⁹, na obszarze Księstwa Warszawskiego, a następnie Królestwa Polskiego wiejskie budownictwo drewniane nie było w zakresie zainteresowania prawodawczego. Mimo istniejącego na obszarze Imperium Rosyjskiego prawa budowlanego²⁰ odnoszącego się do drewnianej zabudowy wsi, nie zostało ono rozciągnięte na obszar Królestwa Polskiego, zarówno przed, jak i po powstaniu styczniowym. Tu nadal obowiązywały przepisy wcześniejsze: postanowienie Naczelnika Królestwa Polskiego z dnia 27 V 1817 r.²¹ oraz rozporządzenie w sprawie budowy karczem i domów zajezdnych przy drogach bitych z 20 IV 1823 r.²². Przemiany polityczno-administracyjne wieku XIX, a szczególnie drugiej jego połowy, przyniosły liczne zmiany w zakresie budownictwa wiejskiego. Rok 1864 i mające wówczas miejsce uwłaszczenie chłopów w Królestwie Polskim, a także wprowadzenie w jego następstwie nowego podziału administracyjnego zasadniczo wpłynęły na zagrodę chłopską i jej architekturę. M. Pokropek pisze:

W II połowie XIX stulecia [...] z chwilą otrzymania wolności osobistej chłop, podobnie jak dawniej wolny szlachcic mogący rozporządzać swoim majątkiem mimo istniejących pewnych ograniczeń dzielił ten majątek między dzieci, pomniejszał go lub powiększał drogą sprzedaży lub kupna. [...] Siedliska przybliżone początkowo kształtem do regularnego prostokąta, stawały się tak wąskie, że dom musiano na nich stawiać szczytem do drogi, a pozostałe budynki rzędem zaraz za domem [...]²³.

Wąski pas ziemi, będący efektem nadziałów rolnych i siedliskowych, na których powstawały budynki gospodarskie i mieszkalne był charakterystyczny także dla ziemi sieradzkiej, która, jak już wiadomo, w 1867 r. weszła w skład guberni kaliskiej.

W poniższym tekście dokonano analizy porównawczej budynków architektury drewnianej guberni kaliskiej z lat 1867-1914, zebranych w formie ekspozycji w Sieradzkim Parku Etnograficznym przy Muzeum Okręgowym w Sieradzu oraz w Parku Etnograficznym przy Muzeum Marii Dąbrowskiej w Russowie. Istniejące w obu muzeach typu skansenowego budynki składają się z budownictwa

¹⁹ Bernadeta Schäfer, „Prawo i przepisy dotyczące budownictwa wiejskiego w regionie świętokrzyskim od XIX do 1961 roku”, *Kielecka Teka Skansenowska*, t. 3, (Kielce: Muzeum Wsi Kieleckiej, 2017), 75.

²⁰ Svod Zakonov Rossijskoj Imperii, księga 12, cz.1, rozdział 7, Sankt-Petersburg 1913, 294-298.

²¹ Postanowienie to mówiło o przeprowadzaniu komisyjnych rewizji w budownictwie wsi i miast przy jej głównych traktach. Za: Schäfer, „Prawo”, 76.

²² Według tego rozporządzenia karczmy powinny być murowane, natomiast domy zajezdne wyłącznie kominy i fundamenty, zaś reszta budynku powinna być drewniana. Za: Schäfer, „Prawo”, 76.

²³ Tamże, 44.

pozyskanego z różnych lokalizacji i zespolonych ze sobą, co jednak nie stanowi (na wstępnym etapie badań) przeszkody w zaprezentowaniu budownictwa wiejskiego tego terenu i okresu.

W skład sieradzkiej ekspozycji, której początki datuje się na lata 60. XX w.²⁴, wchodzi: chałupa szerokofrontowa, stodoła, budynek inwentarsko-gospodarczy oraz spichlerzyk/sołdek drewniany, podcieniowy (zwany inaczej kumorą). Ten ostatni jednakże nie został przedstawiony, bowiem pochodzi z 1810 r., co wyklucza go z zakresu chronologicznego artykułu. Natomiast w zagrodzie wiejskiej typu kaliskiego w Russowie znajdują się chałupa wąskofrontowa, obora oraz stodoła. Każdy z budynków zostanie przedstawiony w grupie ze swoim odpowiednikiem i szczegółowo opisany.

Il. 1. Chałupa szerokofrontowa w Sieradzkim Parku Etnograficznym (widok od przodu), fot. Autorki

Budynek mieszkalny – chałupa szerokofrontowa – znajdujący się w Sieradzkim Parku Etnograficznym pochodzi ze wsi Męka pod Sieradzem. Wzniesiona została w drugiej połowie XIX w., w konstrukcji sumikowo-łatkowej²⁵

²⁴ Portal internetowy Muzeum Okręgowego w Sieradzu, Sieradzki Park Etnograficzny, Muzeum Okręgowo w Sieradzu (muzeum-sieradz.com.pl), [dostęp: 25 XI 2021].

²⁵ Konstrukcja sumikowo-łatkowa – sposób budowy ścian i ich konstrukcja oparta na wznoszeniu ich za pomocą krótkich elementów (sumików); bale układane poziomo jedna na drugim stanowiły ścianę, której końce zostawały wpuszczane w wyżłobienia stojących słupów. Za: Tomasz Czerwiński, *Budownictwo ludowe w Polsce* (Warszawa: Sport i Turystyka – Muza, 2008), 22.

z poziomych krawędziaków opartych na podwalinie. Ściany zakończone są na „jaskółczy ogon”. W ścianie frontowej wycięto otwory na drzwi i okna, doprowadzające światło do wnętrza chałupy. Budynek w całości jest bielony, posiada cztery pomieszczenia: komorę, izbę, przelotową sień, z ułożonymi dwoma wejściami, zaś za nią znajduje się jeszcze jedna izba²⁶. Podłoga w części jest ubita gliną i piaskiem, tworząc polepę, w drugiej części zaś – w izbie i przysieniowej komorze, występują drewniane deski. Całość budynku mieszkalnego pokrywa czterospadowy, krokwiowy dach²⁷ pokryty słomianą strzechą, ułożoną w sposób schodkowy, zaś kalenicę wzmacnia jarzmo dwu żerdziowe.

Il. 2. Chałupa szerokofrontowa w Sieradzkim Parku Etnograficznym (widok od tyłu), fot. Autorki

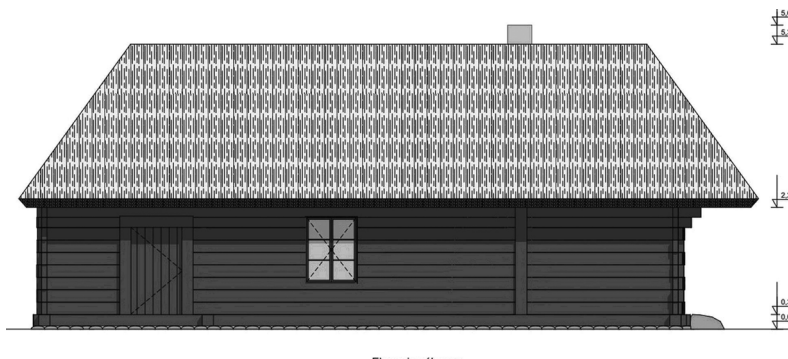
Chałupa szerokofrontowa znajdująca się obecnie na obszarze Sieradzkiego Parku Etnograficznego, stanowi wyłącznie jeden z elementów wiejskiej zagrody, jak podaje W. Bogusz²⁸ charakterystycznej dla pasa nizin środkowych, w tym dla Łowickiego, ale także i dla Wielkopolski, Kujaw, Podlasia i Sieradzkiego. Oprócz tego aspektem ważnym odnotowania są naleciałości charakteru

²⁶ Inwentaryzacja rysunkowa chałupy szerokofrontowej otrzymana w Muzeum Ziemi Sieradzkiej, informacje uzyskane od pracownika sieradzkiego Muzeum.

²⁷ Bogusz, *Dokumentacja*, 80.

²⁸ Tamże, 108; Ignacy Tłoczek, *Chałupy polskie* (Warszawa: Arkady, 1958), 29-30.

całej zagrody, z sąsiadującą od wschodu ziemi łowickiej na ziemi sieradzką, a przejawiające się obecnością zamkniętego jej układu. Aby dotrzeć do budynku mieszkalnego wjeżdżano przez wrota, a budynki gospodarcze tworzyły układ zamkniętego czworoboku – podobnie jak to zaprezentowano w sieradzkim Parku Etnograficznym²⁹.

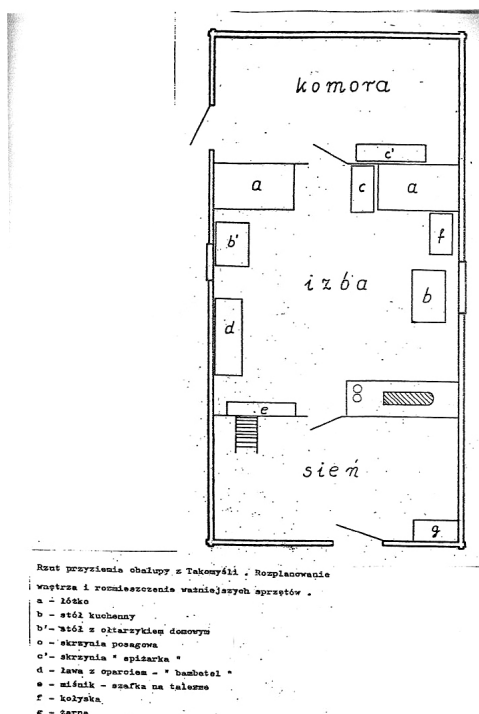
Il. 3. Elewacja wschodnia chałupy wąskofrontowej w Parku Etnograficznym w Russo-wie. Źródło: *Opracowanie ekspertyzy technicznej stanu zachowania konstrukcji zabytkowego budynku drewnianego i wytycznych konserwatorskich określających naprawy chaty wiejskiej*, przygotowane przez mgr. inż. A. Szajdzińskiego, luty 2017 r. Portal internetowy Urzędu Zamówień Publicznych, miniPortal (uzp.gov.pl), [dostęp: 7 X 2021]

Odpowiednikiem tego budynku mieszkalnego w Kaliskim jest chałupa wąskofrontowa, pochodząca ze wsi Takomyśle, powstała jednak pierwotnie we wsi Zajączki w 1870 r.³⁰ Ściany drewniane występują w konstrukcji mieszanej oraz sumikowo-łątkowej, łącząc się w części narożnej budynku zrębem „na rybi ogon”. Część szczytową pokrywa wysuwający się poza bryłę budynku bezsłupowy podcień³¹, ochraniający wejście główne chałupy. Jest to jedno z drzwi wiodących do wnętrza, drugie znajduje się w ścianie frontowej i prowadzi do komory. Wskazują one na, podobnie jak w chałupie sieradzkiej, wydzielenie pomieszczenia mieszkalnego dla rodziców, bądź dziadków, czyli starszych mieszkańców budynku mieszkalnego. Otwory okienne znajdują się wyłącznie w izbie. Chałupa posiada jednotraktowy układ pomieszczeń: sień-izba-komora, zaś sam budynek wzniesiono na fundamencie z kamieni. Podobnie jak w chałupie sieradzkiej,

²⁹ Piaścik, *Krótki*, 199. Oprócz tego taka chałupa prezentowana jest także w Ośrodku Plenerowym Budownictwa Ludowego zlokalizowanym przy Muzeum w Łowiczu, jak również w Łowickim Parku Etnograficznym w Maurzycach.

³⁰ Ważny, *Kaliska chałupa*, 5.

³¹ Podcień – wolna przestrzeń w przedniej, dachowej części budynku mieszkalnego, pozyskana poprzez przesunięcie w tył ściany; oparcie podcienia na rysiach, bądź podtrzymywanie przez słup. Za: Czerwiński, *Budownictwo ludowe*, 22.

Il. 4. Rzut chałupy kaliskiej, za: A. Ważny, *Kaliska chałupa podcieniowa: ekspozycja wnętrza końca XIX wieku*, Kalisz 1991

Zdjęcie nr 3 elewacja boczna

Zdjęcie nr 4 widok elewacji

Il. 5. Elewacja wschodnia chałupy wąskofrontowej wraz z podcieniem w Parku Etnograficznym w Russowie, za: *Opracowanie ekspertyzy technicznej stanu zachowania konstrukcji zabytkowego budynku drewnianego i wytycznych konserwatorskich określających naprawy chaty wiejskiej*, przygotowane przez mgr. inż. A. Szajdzińskiego, luty 2017 r. Portal internetowy Urzędu Zamówień Publicznych, miniPortal (uzp.gov.pl), [dostęp: 7 X 2021]

w chałupie wąskofrontowej podłoga jest częściowo drewniana, częściowo gliniarna (wykonana z polepy). Budynek mieszkalny nakryty został czterospadowym dachem o pokryciu słomą, z umocowaniem do łat słomianym powrósłem.

Jak podaje S. Błaszczyk³² charakterystyczne dla Kaliskiego chałupy podcieniowe zazwyczaj ustawione były szerokim frontem – ścianą wzdłużną do drogi, zaś ta istniejąca w Parku Etnograficznym w Russowie stanowi wyjątek. W przeciwności do typowych, chałupa russowska jest ustawiona szczytem do ulicy, sam zaś podcień usytuowany został od strony podwórza. Nie przeszkadza to jednak, aby w ramach ekspozycji stanowiła ona przykład kaliskiej chałupy.

Każdy z przedstawionych powyżej przykładów budownictwa wiejskiego prezentuje charakterystyczne dla tego regionu cechy, choć według A. Ważny³³ kaliska chałupa wąskofrontowa była już na przełomie XIX i XX w., w regionie zjawiskiem bardzo rzadkim, wręcz reliktowym. Z kolei, chałupy z podcieniami były jeszcze dość powszechne w tym czasie m.in. na Pomorzu, Kujawach i w niektórych częściach Mazowieckiego (np. w Łaszczynie, k. Rawy Mazowieckiej, czy w okolicach Lipna i Rypina)³⁴. Zarówno w jednym – szeroko, jak i drugim – wąskofrontowym budynku mieszkalnym występuje układ jednotraktowy, co było charakterystyczne dla Wielkopolski³⁵.

Na obszarze zarówno ziemi kaliskiej, jak i sieradzkiej spotkać można było również budynki mieszkalne, które łączą się z oborą/stajnią. Rozwiązania takie wpływały na organizację pracy w obejściu, a samo rozwiązanie często wiązano z osadnictwem z Niderlandów i Fryzji, nazywanym na terenach polskich osadnictwem Olenderskim³⁶. Kolejna grupa, czyli budynki gospodarcze, w przeciwieństwie do zabudowań mieszkalnych na całym obszarze ziem polskich miały często bardzo zbliżone formy. Można podzielić je na budynki przeznaczone dla zwierząt

³² Błaszczyk, *Wielkopolska sztuka*, 398. Szersza analiza budynków mieszkalnych z podcieniami w Kaliszu i jego najbliższej okolicy znajduje się w artykule Stanisława Błaszczyka „Kultura ludowa ziemi kaliskiej” w drugim tomie pozycji *Osiemnaście wieków Kalisza. Studia i materiały do dziejów miasta Kalisza i regionu kaliskiego*, red. Aleksander Gieysztor (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1961), 398.

³³ Ważny, *Kaliska chałupa*, 5.

³⁴ Roman Reinfuss, Jan Świdorski, *Sztuka ludowa w Polsce* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1960), 10. Szczególnie na obszarze Wielkopolski, ale także Nadodrza, Kaszub Warmii i Mazur. Za: Ignacy Tłoczek, *Dom mieszkalny na polskiej wsi* (Warszawa: Wydawnictwo PWN, 1985), 102; Piaścik, *Krótki*, 206; Tłoczek (*Chałupy*, 30) podaje że chałupy wielkopolskie nie posiadają jednolitego kształtu, bowiem przebiegały w nich różnorodne procesy gospodarcze.

³⁵ Tłoczek, *Chałupy*, 43.

³⁶ Ignacy Tłoczek, *Polskie budownictwo mieszkalne* (Wrocław-Warszawa-Kraków: Wydawnictwo Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1980), 91. Byli to wolni ludzie, którzy z powodu prześladowań religijnych szukali bezpiecznego miejsca do osiedlenia. Przybywali w okolice dolnej, środkowej Wisły, Warty i Noteci, w okresie od XVI-XVII w., aż do czasów zaborów.

oraz do przechowywania płodów rolnych. Ich konstrukcja była prosta, wielkość zaś zależała od zamożności gospodarza. W większych i bogatszych gospodarstwach, zdarzało się, że w jednym pomieszczeniu podzielonym na trzy części, miejsce znalazły zarówno świnie, drób, krowy jak i konie, a niekiedy także owce.

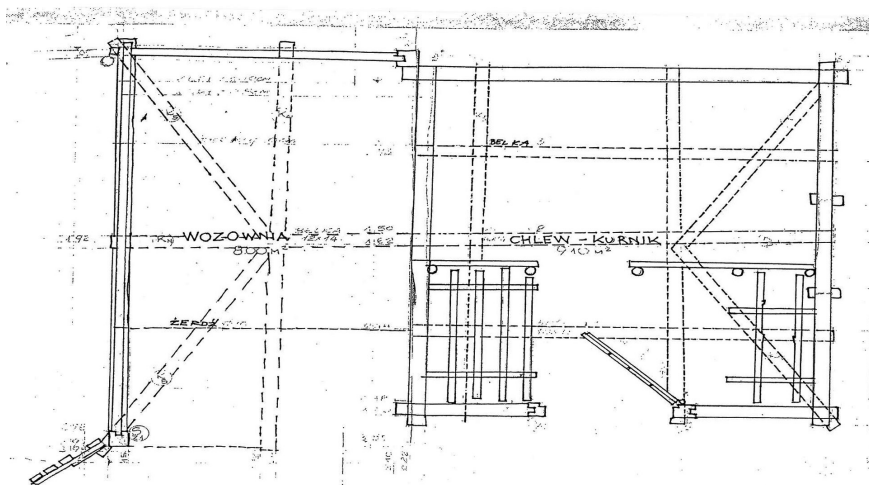

Il. 6. Chlew z wozownią w Sieradzkim Parku Etnograficznym, fot. Autorki

Istniejący w Sieradzkim Parku Etnograficznym budynek–inwentarsko-gospodarczy³⁷ to chlew pochodzący z lat 70-80. XIX w., pozyskany ze wsi Wiertelaki w gminie Brąszewice. Został wzniesiony znacznie wcześniej niż dobudowana do niego wozownia (szopa na maszyny rolnicze)³⁸. Podobnie jak budynek mieszkalny spoczywa on na podwalinach, posiada sumikowo-łątkową konstrukcję ścian, wykonaną z ociosanych bali sosnowych – krawędziaków. Wejście do części przeznaczonej dla zwierząt wyznaczają słupy-łątki. Zamknięciem jest drewniana, sztachetowa furka. Chlew podzielony jest na dwa pomieszczenia. Pierwsze, zaraz przy wejściu zawiera grzędy i było przeznaczone dla drobiu, zaś drugie (dalsze/za nim) – dla świń.

³⁷ *Inwentaryzacja konserwatorska Chlewu Obywatela Cz. Toruńskiego we wsi Wiertelaki woj. Sieradz dla Parku Etnograficznego w Sieradzu wykonana przez inż. arch. Janusza Maciejewskiego* (Pabianice, listopad 1976). Dokumentacja znajduje się w Dziale Etnografii w Muzeum Okręgowym w Sieradzu.

³⁸ Potwierdza to większa szerokość ścian wozowni niż obórki oraz układ w rzucie ścian wschodniej budynku. Za: Tamże.

Il. 7. Rzut chlewu z wozownią. Źródło: Muzeum Okręgowe w Sieradzu

Budynek zwieńczony jest dachem czterospadowym o konstrukcji krokwiowo – łątkowej, kryty strzechą. Kalenicę wzmacniają (przytrzymując strzechę) dwa drewniane kozły umiejscowione przy szczytowych połaciach dachu.

W russowskiej ekspozycji, gromadzonej w latach 1989-1998³⁹, znajduje się zachowany budynek przeznaczony dla inwentarza, pochodzący z końca XIX w., a przeniesiony ze Skrzatek. Pierwotna jego część została wzniesiona w 1880 r., zaś druga – dobudowana w ok. 1915 r. Posiada on, podobnie jak sieradzki, dwa pomieszczenia, jednakże o odmiennym przeznaczeniu. Jedno z nich pełniło rolę obory, drugie zaś było stajnią. Na fundamentach z kamieni polnych spoczywa drewniana podwalina sosnowa. Ściany zewnętrzne zaś zostały wzniesione w konstrukcji sumikowo-łątkowej, wewnętrzne – szkieletowe z podwaliną. Jednym końcem belki stropowe osadzone są na ryglu ściennym, drugim – w bali ściany zewnętrznej. Wykonane są z drewna sosnowego, oparte na drewnianych belkach stropowych. Całość zamyka dach dwuspadowy, krokwiowy (prawdopodobnie z nadwieszonym szczytem), pokryty słomą⁴⁰.

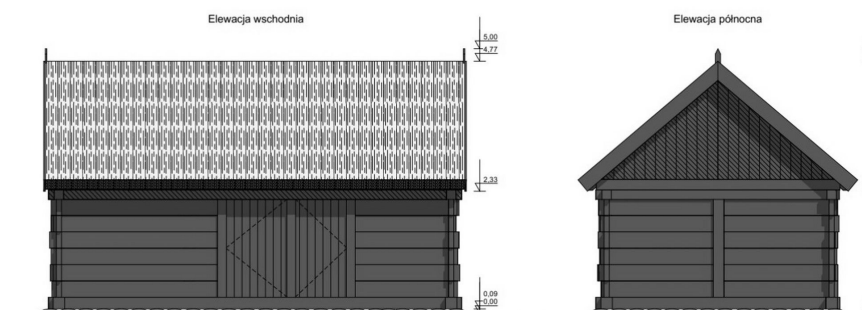
Budynki gospodarcze wznoszone w innym celu niż z przeznaczeniem dla inwentarza żywego to m.in. spichlerze, wzmiankowane już wozownie oraz stodoły. Służyły one do przechowywania płodów rolnych bądź narzędzi związanych

³⁹ Portal internetowy Muzeum Okręgowego Ziemi Kaliskiej, Dworek Marii Dąbrowskiej w Russowie, MOZK (muzeumwkaliszu.pl), dostęp [dostęp: 7 X 2021].

⁴⁰ *Opracowanie ekspertyzy technicznego stanu zachowania konstrukcji zabytkowego budynku drewnianego i wytycznych konserwatorskich określających naprawy budynku drewnianego – obory*, opracowane przez mgr. inż. A. Szajdzińskiego, luty 2017, portal internetowy Urzędu Zamówień Publicznych, miniPortal (uzp.gov.pl), [dostęp: 7 X 2021].

Il. 8. Obora w Parku Etnograficznym w Russowie. Ilustracja według: *Opracowanie inwentaryzacji, ekspertyzy technicznego stanu zachowania konstrukcji zabytkowego budynku drewnianego – obory*, opracowane przez mgr. inż. A. Szajdzińskiego, luty 2017 r. Portal internetowy Urzędu Zamówień Publicznych, miniPortal (uzp.gov.pl), [dostęp: 7 X 2021]

Il. 9. Obora w Parku Etnograficznym w Russowie – elewacja wschodnia i północna. Rysunek wedle: *Opracowanie inwentaryzacji, ekspertyzy technicznego stanu zachowania konstrukcji zabytkowego budynku drewnianego – obory*, opracowane przez mgr. inż. A. Szajdzińskiego, luty 2017 r. Portal internetowy Urzędu Zamówień Publicznych, miniPortal (uzp.gov.pl), [dostęp: 7 X 2021]

Il. 10. Stodoła w Sieradzkim Parku Etnograficznym, fot. Autorki

z pracą na roli. „Stodoły były pomieszczeniami przeznaczonymi do przechowywania zboża jeszcze nie wymłóconego i słomy, natomiast do przechowywania ziarna służyły osobne budynki, spichlerze [...]”⁴¹”.

Zarówno, w Sieradzkim Parku Etnograficznym, jak i w tym istniejącym przy Muzeum Marii Dąbrowskiej w Russowie prezentowane są drewniane stodoły. Pierwsza z nich – sieradzka – wzniesiona została na początku XX w., a pochodzi z Rudy koło Sieradza. W ścianach zastosowano konstrukcję sumikowo-łątkową. Budynek posiada trójdzielny podział, złożony ze środkowej części zwanej klepiskiem (tj. równo ubitej ziemi, na której młóci się zboże), oraz bocznych – sąsieków (wydzielonych przegrodami stref magazynowych⁴²). Do klepiska prowadzą z obydwu stron wrota, dzięki czemu możliwy jest wjazd wozu z załadowanym sianem. Występuje tu dach czterospadowy, pokryty słomianą strzechą.

Natomiast zabytkowa stodoła w Russowie to budynek pochodzący z drugiej połowy XIX w. (1888 r.) przeniesiony z podkaliskiej wsi Godziesze⁴³. Jest on wzniesiony w konstrukcji zrębowej i sumikowo-łątkowej, na podwalinie z okrągłaków i kamieni polnych. Wewnątrz występuje szkieletowa, słupowo-ryglowa konstrukcja ścian z podwaliną i zastrzałami oraz belką oczepową. W samym środku stodoły znajduje się, podobnie jak w sieradzkiej, klepisko. Tu także pro-

⁴¹ Pokropek, *Budownictwo*, 79.

⁴² Tamże.

⁴³ Identyczny obiekt można zobaczyć w Wielkopolskim Parku Etnograficznym.

Il. 11. Stodoła w Parku Etnograficznym w Russowie, fot. Autorki

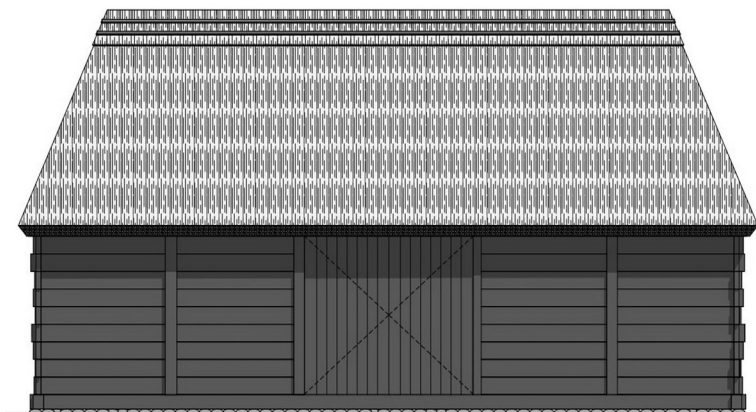
wadzą do niego z obydwu stron drewniane wrota. Wewnątrz znajduje się jeszcze sząsek i zasiecznice. Te ostatnie posiadają otwór pozwalający na umieszczanie snopków w sząseku⁴⁴.

Wartym zaznaczenia jest fakt, że w stodole kaliskiej w sząseku północno-zachodnim wydzielono także drwalnik z wejściem od strony klepiska, posiadający ścianę o konstrukcji ryglowej. Od zewnątrz jest ona obita deskami. Stodołę pokrywa drewniany dach czterospadowy o konstrukcji krokwiowej z jętkami, z pokryciem ze słomy, przymocowanym do łąt-żerdzi za pomocą powróseł słomianych⁴⁵.

Z przedstawionego powyżej zestawienia widać, że drewniane budownictwo wiejskie kaliskiego i sieradzkiego nie różni się pod względem techniki, czy też wykorzystanego materiału. Podobny jest także układ rozplanowania budynków w zagrodzie: stodoła ulokowana jest od strony pól, tuż przed nią znajduje się budynek inwentarsko-gospodarski, zaś całość od strony drogi zamyka chałupa szeroko bądź wąskofrontowa.

⁴⁴ Czerwiński, *Budownictwo*, 92. Zasiecznica – ściana rozdzielająca klepisko od sząseka. Za: Czerwiński, *Budownictwo ludowe*, 14.

⁴⁵ *Opracowanie ekspertyzy technicznego stanu zachowania konstrukcji zabytkowego budynku drewnianego i wytycznych konserwatorskich określających naprawy budynku drewnianego stodoły*, portal internetowy Urzędu Zamówień Publicznych, miniPortal (uzp.gov.pl), [dostęp: 7 X 2021].

Il. 12. Rzut stodoły w Russowie, według: *Opracowanie ekspertyzy technicznego stanu zachowania konstrukcji zabytkowego budynku drewnianego i wytycznych konserwatorskich określających naprawy budynku drewnianego stodoły*, portal internetowy Urzędu Zamówień Publicznych, miniPortal (uzp.gov.pl), [dostęp: 7 X 2021]

Wnioski płynące z przedstawionego porównania ukazują brak znaczących różnic w budownictwie wiejskim kaliskiego i sieradzkiego zebranych w Sieradzkim Parku Etnograficznym oraz tym mieszczącym się w Russowie. Nie stanowi ono też wyróżników indywidualnej i specyficznej architektury. Należy zaznaczyć, że powyższa wiejska architektura drewniana guberni kaliskiej stanowi wyłącznie jeden z jej składowych elementów. Jest ona w pewnym sensie zespoleniem ze sobą cech budownictwa kaliskiego i sieradzkiego oraz naleciałości/wpływów architektury środkowopolskiej – od zachodu – Wielkopolski, od wschodu – ziemi łęczyckiej. Obydwa powyższe tereny należą, na gruncie klasyfikacji architektury drewnianej, do podgrupy architektonicznego Pasa Nizin Środkowych, bądź jak podaje Wiesław Wieczorkiewicz – do pasa wielkopolskiego⁴⁶. Ten ostatni, w wyniku dokonanych zaborów i co za tym idzie nowego podziału administracyjnego ziem polskich, został podzielony na część rosyjską i pruską, co znacząco wpłynęło na zmiany dokonane na dawnych wsiach polskich, przy czym naturalną granicą stała się w ówczesnym czasie rzeka Proсна. Z czasem także oddzielała tereny odmiennych kultur, czego przykładem może być architektura wiejska i wykorzystywany w niej materiał budulcowy. W zaborze pruskim cegła w więk-

⁴⁶ Wiesław Wieczorkiewicz, *Budynek mieszkalny na wsi* (Warszawa, Arkady, 1988), 35; Jest to grupa północna, nizinna, obejmująca północne Mazowsze i Podlasie, Pojezierze Mazurskie i Pomorskie, Kujawy, Wielkopolskę i Lubuskie. Za: Piaścik, *Krótki*, 193. Stefania Krzysztoforowicz, *O sztuce ludowej w Polsce* (Warszawa: Wydawnictwo Wiedza Powszechna 1972), 24.

szości zastąpiła drewno, zaś dachówka – strzechę. Natomiast w guberni kaliskiej znajdującej się w dorzeczu Proсны, w której nadal dominowało budownictwo drewniane kryte słomą (por. Burszta⁴⁷, Błaszczyk⁴⁸).

Wszystkie czynniki wpływające na architekturę drewnianą wsi guberni kaliskiej wynikały z warunków naturalnych i dostępności materiałów, lokalizacji oraz zmian politycznych. Gubernia kaliska, jak już wiadomo, łącząc ze sobą w odniesieniu administracyjno-politycznym sąsiadujące ziemie, jedynie pośrednio połączyła i ukształtowała obraz drewnianego budownictwa wiejskiego na tymże obszarze – choć zagadnienie to wymaga dalszych badań, tu jedynie zasugerowanych.

Dzięki zachowanym przykładom architektury wiejskiej w Sieradzkim Parku Etnograficznym przy Muzeum Okręgowym w Sieradzu oraz Parku Etnograficznym przy Muzeum Marii Dąbrowskiej w podkaliskim Russowie możliwe jest chociażby częściowe poznanie kultury wsi guberni kaliskiej, której dogłębne zbadanie – także pod względem dawnej architektury wiejskiej – jest wciąż zadaniem dla przyszłości.

BIBLIOGRAFIA

ARCHIWALIA, ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Dziennik Praw Królestwa Polskiego, 1837, t. 20, nr 68, 413-417.

Inwentaryzacja konserwatorska Chlewu Obywatela Cz. Toruńskiego we wsi Wiertelaki woj. Sieradz dla Parku Etnograficznego w Sieradzu wykonana przez inż. arch. Janusza Maciejewskiego. Pabianice, listopad 1976.

Inwentaryzacja rysunkowa chałupy szerokofrontowej otrzymana w Muzeum Ziemi Sieradzkiej, informacje uzyskane od pracownika sieradzkiego Muzeum.

Opis techniczny do inwentaryzacji konserwatorskiej spichlerza – solka podcieniowego w Brąszewicach wykonany przez mgr inż. architekta Mariana Packa i mgr Z. Kamińskiego (b.m, b.w, b.r).

Opracowanie ekspertyzy technicznej stanu zachowania konstrukcji zabytkowego budynku drewnianego i wytycznych konserwatorskich określających naprawy chaty wiejskiej, opracowane przez mgr inż. A. Szajdzińskiego, luty 2017, portal internetowy Urzędu Zamówień Publicznych, miniPortal (uzp.gov.pl), [dostęp: 7 X 2021].

Opracowanie ekspertyzy technicznego stanu zachowania konstrukcji zabytkowego budynku drewnianego i wytycznych konserwatorskich określających naprawy budynku drewnianego – obory, opracowane przez mgr inż. A. Szajdzińskiego, luty 2017, portal internetowy Urzędu Zamówień Publicznych, miniPortal (uzp.gov.pl), [dostęp: 7 X 2021].

⁴⁷ *Kultura ludowa Wielkopolski*, pod red. Józefa Burszty t.1, (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1960), 40.

⁴⁸ Błaszczyk, *Wielkopolska sztuka*, 398.

Opracowanie ekspertyzy technicznego stanu zachowania konstrukcji zabytkowego budynku drewnianego i wytycznych konserwatorskich określających naprawy budynku drewnianego stodoły, portal internetowy Urzędu Zamówień Publicznych, miniPortal (uzp.gov.pl), [dostęp: 7 X 2021].

Svod Zakonov Rossijskoj Imperii, księga 12, cz.1, rozdział 7, Sankt-Petersburg 1913, 294-298.

Ważny, Anna. 1991. *Kaliska chałupa podcieniowa: ekspozycja wystroju wnętrza z końca XIX wieku*. Kalisz: Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej w Kalisku, oddział Russów.

OPRACOWANIA: WYDAWNICTWA ZWARTE I CZASOPISMA

Błaszczuk, Stanisław. 1961. „Kultura ludowa ziemi kaliskiej”. W: *Osiemnaście wieków Kalisza. Studia i materiały do dziejów miasta Kalisza i regionu kaliskiego*, red. Jerzy Gieysztor, t. 2, 385-459. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1961.

Błaszczuk, Stanisław. 1974. *Wielkopolska sztuka ludowa*. Poznań: Wydawnictwo Muzeum Etnograficznego.

Bogusz, Wanda. 1988. *Dokumentacja budowlana 5: Projektowanie architektoniczne i budownictwo regionalne*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.

Czerwiński, Tomasz. 2008. *Budownictwo ludowe w Polsce*. Warszawa: Sport i Turystyka – Muza.

Delida, Elżbieta. 1977. „Kultura ludowa regionu sieradzkiego”. W: *Szkice z dziejów sieradzkiego*, red. Józef Śmiałowski, 621-644. Warszawa, Wydawnictwo PWN.

Krzysztoforowicz, Stefania. 1972. *O sztuce ludowej w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo Wiedza Powszechna.

Kultura ludowa Wielkopolski, red. Józef Burszta, t. 1. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.

Nietysza Maria, *Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim 1865-1914* (Warszawa: 1986).

Otečestvennâ Istorîâ. Istorîâ Rossii s drevnejših vremen do 1917 goda. Ėnciklopediâ. t. 2: D-K, Moskwa 1996, s.462.

Piaścik, Franciszek. 1957. *Krótki zarys historii architektury: podręcznik dla techników budownictwa wiejskiego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne.

Pokropek, Marian. 1976. *Budownictwo ludowe w Polsce*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.

Portal internetowy Muzeum Okręgowego Ziemi Kaliskiej, Dworek Marii Dąbrowskiej w Russowie - MOZK (muzeumwkaliszu.pl), dostęp [25.11.2021].

Portal internetowy Muzeum Okręgowego w Sieradzu, Sieradzki Park Etnograficzny | Muzeum Okręgowe w Sieradzu (muzeum-sieradz.com.pl), [dostęp: 7 X 2021].

Portal internetowy Urzędu Zamówień Publicznych, miniPortal (uzp.gov.pl), [dostęp: 7 X 2021].

Reinfuss, Roman, Jan Świdorski. 1960. *Sztuka ludowa w Polsce*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.

Schäfer, Bernadeta. 2017. „Prawo i przepisy dotyczące budownictwa wiejskiego w regionie świętokrzyskim od XIX do 1961 roku”. *Kielecka Teka Skansenowska*, t.3, 74-89. Kielce, Muzeum Wsi Kieleckiej.

Źłoczek, Ignacy. 1958. *Chałupy polskie*. Warszawa: Arkady.

Tłoczek, Ignacy. 1980. *Polskie budownictwo mieszkalne*. Wrocław-Warszawa-Kraków: Wydawnictwo Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Tłoczek, Ignacy. 1985. *Dom mieszkalny na polskiej wsi*. Warszawa: Wydawnictwo PWN

Wieczorkiewicz, Wiesław. 1988. *Budynek mieszkalny na wsi*. Warszawa: Arkady.

BUDOWNICTWO DREWNIANE WSI KALISKIEJ I SIERADZKIEJ W MUZEACH. PRZYCZYNEK DO PORÓWNAWCZEJ HISTORII ARCHITEKTURY WIEJSKIEJ W GUBERNI KALISKIEJ

SŁOWA KLUCZOWE

architektura drewniana, muzeum typu skansenowskiego, gubernia kaliska, XIX-XX wiek, architektura wiejska

STRESZCZENIE

Celem artykułu jest ukazanie zmian, zachodzących w drewnianej architekturze wiejskiej dawnej guberni kaliskiej w okresie lat 1867-1914. Jakie czynniki oddziaływały wówczas na tego typu architekturę, nadal liczebnie dominującą w polskim krajobrazie kulturowym? Porównując zachowane do dzisiaj w muzeach typu skansenowskiego zagrody chłopskie z kaliskiego i sieradzkiego, Autorka przedstawia podobieństwa i różnice w kształtowaniu przestrzeni mieszkalnych i gospodarczych na wsi w dobie uwłaszczenia i szybkich przemian w warunkach życia ludności wiejskiej, stawiając nowe postulaty badawcze.

RURAL WOODEN ARCHITECTURE OF THE KALISZ AND SIERADZ REGIONS PRESERVED IN MUSEUMS. AN INTRODUCTION TO COMPARATIVE HISTORY OF PEASANT'S ARCHITECTURE I N THE KALISZ GOVERNORATE

KEYWORDS

wooden architecture, open-air museum, Kalisz governorate, nineteenth-twentieth Centuries, rural architecture

SUMMARY

The aim of this contribution is to offer a brief outline of changes in forms and typologies of rural peasant architecture across the Kalisz Governorate (guberniya) at the turn of the nineteenth and twentieth centuries. What kind of factors were shaping construction and typological arrangements of such kind of building types, including peasants homes and different agricultural buildings? Comparing architectural objects from the areas of Kalisz and Sieradz, preserved in the local open-air museums, the Author shows differences and similarities of the housing and production or utility spaces that framed settings for the changing conditions of the rural life at that time.